

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ**  
**ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ**  
**ВАЗИРЛИГИ**  
**БУХОРО ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ**

**БУХОРО МУСИҚА**  
**ФОЛЬКЛОРНИНГ ТАРИХИЙ-**  
**НАЗАРИЙ ВА АМАЛИЙ**  
**МАСАЛАЛАРИ**

**Республика илмий-назарий анжуман материаллари**

**2020 йил 6 ноябрь**

**БУХОРО – 2020**

<b>ТЎРАЕВ Қ.Ф.</b> Ўзбек мусиқа фольклори воситасида ўқувчиларни эстетик тарбиялашнинг шакл, восита ва усуллари	205
<b>SAMATOVA D.S., HAMRAYEVA U.SH.</b> О'zbek xalq musiqalari orqali o'quvchilarning musiqiy-estetik didini shakllantirish.	207
<b>XODJIYEVA D.R.</b> О'zbek musiqa folklori estetik tarbiya vositasi	210
<b>SALIMOVA SH.I.</b> О'zbek musiqa folklori estetik tarbiya vositasi	213
<b>NURULLAYEVA N.K.</b> О'quvchilarga estetik ta'lim-tarbiya berishda fol'klor qo'shiqlarining o'rni.	215
<b>ОРТИҚОВ О.</b> Жадид маърифатпарварларининг санъат ва мусиқага оид қарашлари	219
<b>РАХИМОВ А.Р.,</b> Musiqa madaniyati darslarida o'quvchilarning qo'shiq kuylash malakalarini shakllantirish	223
<b>ГУЛБОЕВ. А.Т</b> Ўзбек миллий мусиқаси орқали шахсда миллий характерни, миллий ўзликни англаш тарбия манбаи.	226
<b>MUXAMEDOV T.</b> Folklor va uning o'ziga xos xususiyatlari	228
<b>MIRSHAYEV U.M.</b> О'zbek musiqa folklori va uning janrlar tarkibi	232
<b>MIRSHAYEVA D.A.</b> О'zbek musiqa folklori	234
<b>ҚУРБОНОВА Ў.У.</b> Миллий халқ маросим кўшиқлари - тарбия манбаи сифатида	237
<b>РАЖАБОВ Д.З.</b> Ўқувчиларга миллий қадриятлар воситасида эстетик тарбия бериш	241
<b>ЕРЕЖЕПОВ А.А.</b> Халқ дostonларини ижро этилиши асосида ўқувчи-ёшларнинг маънавий-ахлоқий таълим-тарбиясини шакллантиришнинг шакл ва усуллари	245
<b>РАХМАТОВА М., RAMAZONOVA О`.</b> Buxoroda bolalar folklor qo'shiqlarini ijro etishhig o'ziga xos uslubi	248

6. O‘zbek musiqa tarixi. Toshkent, 1983.

7. Назайкинский Э.В. Стиль и жанр в музыке. М., 2003, 25 б.

## МИЛЛИЙ ХАЛҚ МАРОСИМ ҚЎШИҚЛАРИ - ТАРБИЯ МАНБАИ СИФАТИДА

*Ў.У.Қурбонова. БухДУ.*

Маросим араб тилидаги “марсум” (مرسوم сўзидан олинган бўлиб, чизилган, расм қилинган, одат бўлган маъноларини англатади) муайян қоидалар асосида чизилган, миллат томонидан расм қилинган ва одат тусига кирган тадбирлардир. Оилавий маросимлар бирор шахс ёки оила аъзоси ҳаётидаги муҳим воқеалар муносабати билан амалга оширилади. Оилавий маросимлар иштирокчилари қариндошлар, қуда-андалар, дўстлар, таниш-билишлар, қўшнилар ва маҳалладошлар иштирокида ўтказилади. Табиатда рўй берган ўзгаришлар, муайян одат, расм-русум билан алоқадор ва маълум даражада зарурат оқибатида ташкил қилинадиган маросимлар ҳам мавжуд. Бундай маросимлар баҳор, ёз, куз, қиш фаслларида уюштирилади. Уларда бирор қишлоқ, маҳалла, туман аҳолиси қатнашади. “Шох мойлар”, “Суст хотин”, “Чой момо”, “Дарвишона” қабиларни киритиш мумкин. Шунингдек, умумхалқ байрамлари муносабати билан тантанали равишда ўтказиладиган маросимлар, бундай маросимларга Мустақиллик байрами, Наврўз байрами, Ййди Рамазон, Ййди Қурбон, Ҳосил байрамлари киритиш мумкин. Умумхалқ байрамлари бутун мамлакат миқёсида нишонланади. Ҳар бир оила бундай маросимларга ўзининг ҳиссасини қўшади. Шу билан биргаликда оилавий маросимлар халқ тажрибасидан ўтиб, анъанавий тус олган оилавий маросимлар тўй, мотам, бирор оила аъзоси ҳаётидаги муҳим воқеа (қасалдан тузалиш, илмий даража олиш, ҳаж сафарини бажо келтириш ва бошқалар)нинг рўй бериши муносабати билан ўтказиладиган йиғинлар ташкил этади. Одатда, янги оиланинг пайдо бўлиши никоҳ тўйлари билан бошланади. Тўй маросими ҳам тўй олиб келиш, индовчи юбориш, зиёфат бериш, ёр-ёр айтиш, тортишмачоқ, айрим вилоятларда кампир ўлди, қўл силатди каби қатор кичик сахнали маросимлардан иборат бўлади. Тўй маросимларининг шартлари ҳаётнинг ўтиши билан ўзгариб турган. Масалан, узоқ қадимги замонлар бўлмиш йигит уйланажак қизни жисмоний жиҳатдан енгизиш лозим бўлган. Кейинчалик бу шарт қизга талаб чиқаётган йигитлар ўртасидаги курашга кўчган. Замонлар ўтиб бу шартлар ўзгарган. Ҳар бир ҳаракатда сўз иштирокидаги удумлар бўлган. Ҳозир бу удумлар кўпроқ совчиларнинг сўзга усталиги билан келин тарафни кўндириш, куёв дўстларига сарполар бериш, қиз куёвниқига келганида, янгиларнинг қизни куёв тарафга топшириш лавҳаларида сақланиб қолган. Айрим ҳудудларда ёр-ёр, келин салом одатларидан ташқари ўлан айтишади. Қизлар бир тараф, йигитлар бир тараф бўлиб, лирик мазмундаги тортишув ўтади. Йигит: Ўйна туриб деганда, ўйна туриб, Ўртанаман – куяман сени кўриб, Ўртанганда – куйганда сени кўриб, Эрмаклайсан – куласан, лабинг буриб.

Қиз: Кийган тўнинг ярашган бўйгинангга, Мен билмадим не сўз бор ўйгинангда, Эрмакласам эрмаклай лабим буриб, Индамасдан бориб ёт ўйгинангга. Тўй давомида келин гулхан атрофида айлантирилади. Бу удум пайти ёр-ёр айтиб турилади. Ёр-ёр тугагач, навбат келин саломга келади. Тошкент ва айрим бошқа худудларда келин салом тўйнинг эртасига айтилади. Оилавий маросимлар қаторидан ўрин олган яна бир тўй боланинг туғилиши билан боғланади ва бешик тўй деб юритилади. Одатда, бола туғилганидан кейин 7-21 кун орасида ақиқа маросими ўтказилади. Ундан кейин бешик тўйи қилинади. Бешик тўйи янги туғилган фарзанднинг биринчи бешикка беланиши билан бошланади. Бешик тўйида сурнай, доира ва бошқа томошалар кўрсатилади. Қулоқ чўзди ўйинлари ўтказилади. Ҳамма томошалар тугаганидан сўнг кўп фарзанд кўрган, пири бадавлат кайвони она болани мақтайдиган, унга яхши тилак тилайдиган кўшиқ айтади. Бешик жиҳозлари тайёр бўлганида, кайвони она болани “шундай белаимизми?” деб тескари ётқизади. Ҳамма хотинлар “йўк, йўк” – деб жавоб берадилар. Шу йўсинда бола бир неча марта бешикка нобоп ётқизилади ва “шундай белаимизми?” деб сўралади ва яна “йўк, йўк” жавоби олинади. Охири “Ҳа” билан бу маросим тугайди. Шундан сўнг болага оналик қилаётган аёл чакалоқни бешикка белаб туриб, кўшиқ айтади: Қоч-қоч бабаси, Келди бешикнинг эгаси. Ота-онанг гапиришса, Қичкиришса, яна кўркма! Кўшиқнинг давомида ит, мушук, эшак ва бошқа ҳайвонлар овоз чиқарса, кўркмаслиги кераклиги айтилган. Бола беланиб бўлгандан сўнг бешик устидан сочқи сочилади ва исирик тутатилади. Унинг айтими қуйидагича: Исирик, исирик, Чатнасин, исирик, Тутасин исирик. Боламга кўз тегмасин. Ким кўзимга кўз қилса, Кўзлари оқиб тушсин.

Шундан кейин бешикдаги бола махсус хонага олиб чиқилади, меҳмонларга ош тарқатилади, хотинлар турли матолар, кийимликлар билан чорланади.

Ўзбекларда эсда қоладиган тўйлардан бири хатна (суннат) тўйи ҳисобланади. Бу тўй хатна, суннат, чупрон, чукрон, қўлини ҳалоллаш каби номлар билан атаб келинган. Тўй эгасининг қўли очиклиги, кўпинча, шу тўйда аниқланган. Она тараф той ва куёв тарафни сарполар билан сийлаган. Ота тараф юртга ош берган, қариндош-уруғ ва танишларга дастурхон ёзган. Чорва билан шуғулланадиган худудларда, албатта, кўпкари, улоқ уюштирилган. Қадимги анъаналарга кўра, Хоразмда “Олтин қовоқ”, Андижон, Фарғонада “Қулоқ чўзма”, Тошкентда “Бола маст”лар ўтказилган. Масалан, Тошкент атрофидаги одатга кўра тўй болага ялло, ялло, ялло. “Чорқарсак хатна тўйининг энг қизиқ ва ҳал қилувчи нуқтаси саналади. Тўй иштирокчилари катта доира шаклида турадилар. Ички қатордагилар тиз чўкишиб туришади. Ўртага бир ёки икки йигит тушиб чалинаётган қарсак ритми асосида чорқарсакнинг биринчи (чақирик) бўлими “Яллама ёрим” кўшиғига ўйнашади. Бундан бордим, ётибсиз, Пар ёстиққа ботибсиз. Пар ёстикни кўтарсам, Гулдай тоза ётибсиз. Нақарот: Яллама ёрим, яллола, Яллолашайлик, яллолашайлик. Тўртта-бешта бир

бўлиб, Ҳасратлашайлик. Ҳасрат боғингдан,

Қуралай кўзингдан. Ўлдир берсанг, куйдира бер, Шаккар сўзингдан. Ўзбекистонимизнинг вилоят, туманлари кўп. Ҳар бир ҳудуд тўй маросимларини ўтказишда ўз удумларига эга. Шунинг учун уйланиш, қиз узатиш, бешик, хатна тўйларида умумий миллий одатлар асос бўлса-да, улардаги кичик, жузъий тадбирларда бир қатор фарқларнинг кузатилиши табиийдир. Халқ маросимлари орасида мотам маросими энг қадимий маросимларидан ҳисобланади. Яратилганига қарийб 3000 йил бўлган “Авесто”да ҳам вафот этган одамни дафн қилиш бўйича маълумотлар бор. Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғоти-т-турк” асарида эса мотам маросимида айтиладиган кўшиқ – марсиялардан мисоллар келтирилган. Ўзбек мотам маросимлари жуда кўп турли ҳажмда ўтказиладиган йиғинлардан иборат. Уч, етти, йигирма, қирқ кунликлар; қор ёғди, гул, шир оши, қовоқ каби мовлиятлар шулар жумласидандир. Марсияларда ҳаётдан кўз юмган одамнинг ҳаётлигидаги фазилятлари, унинг меҳрибонлиги, иймонли эканлиги эса олинади: Баланд тоғлар паст бўлдим, вой отам, Ўлганингиз рост бўлдим, вой отам. Шамол келмай ўчди чироғим, вой отам, Куз келмай хазон бўлди боғим, вой отам.

Шу тарзда ота, она, бола, ака, ука, умуман, қариндош номлари тилга олинади. Амаки, тоға, хола, аммалар ҳам ота, она номи билан аталаверган. Бундай кўшиқлар марсия дейилади. “Марсия” араб тилидан олинган бўлиб (مرثية), “мотам шеъри” маъносини англатади. Халқ орасида марсияни “айтиб йиғлаш” деб ҳам аташган. Завқийнинг “Юзингни кўрсатиб” сўзлари билан бошланадиган мухаммасида: “Сани дарди фироқинг айтиб-айтиб йиғлай ўлгунча” мисрасида ҳам айтиб йиғлаш маъноси йўқ эмас. Одатда, мотам маросими ҳаётдан кўз юмган шахс вафотига йиллик маъракалар ўтказиш билан яқунланган. Мавсумий маросим фольклори ўзбек халқи қадим замонлардан деҳқончилик, боғбонлик, чорвачилик билан шуғулланган. Деҳқончилик ҳам, чорвачилик ҳам мутлақ табиат муруввати ва инжиқликлари билан боғлиқдир. Эрта баҳордан кеч кузгача деҳқон далада меҳнат қилади. Қишда эса ерга иложи борица кўпроқ нам сингдириш чораларини кўради. Чорвадор эса йил давомида чорвани семиртириш, кўпайтириш билан банд бўлади. Бинобарин, йил фаслларининг қулай келиши деҳқон хирмонига хирмон кўшади, чорвадор меҳнати самарасини рўёбга чиқаради. Шунинг учун оталар ва момолар ёмғир чақириш, ёмғир тўхтатиш, шамол чақириш ва тўхтатиш тажрибасини ипидан игнасигача кейинги авлодга мерос қилиб қолдиришга одатланган. Натижада, ўнлаб маросимлар кашф этилган. Маросимлар эса, албатта, сўзнинг сирли таъсири билан яшаган, амалга оширилган. Ўзбек мавсумий маросим фольклори йил фаслларида ўтказиладиган маросимлардан иборат.

Баҳорги мавсум маросимлари лой тутиш, шох мойлаш, Наврўз, ёмғир чақириш, дарвишона; ёзги маросимлар чой момо; кузги маросимлар шамол чақириш; қишки маросимлар яс-юсунлардан ташкил топади. Юқорида қайд этилганлардан ташқари ёзги тўқсон, чилла, қишки тўқсон, чилла,

аямажуз, хут-ют деб номланадиган ўнлаб удумли муддатлар ҳам маълум даражада маросим кўринишларига эга. Маросимда деҳқончилик пири – бободехқондан мўл ҳосил бўлишини тилаб ният қилишган. Ёмғир чақириш маросими, асосан, баҳорда ёмғир ёлмаган йилларда ўтказилган. Қадимда муқаддас Яда тоши бўлган экан. Мана шу тош ёрдамида ёмғир чақиришган. Маҳмуд Кошғарий “Девону луғоти-т-турк” асарида шахсан ўзи ёз кунларида ёнғин бўлганда, бу тош мўъжизаси билан ёмғир чақирилиб, ёнғин ўчирилганига гувоҳ бўлганини ёзади.

Кейинчалик ёмғир чақириладиган ҳудудларда “Суст хотин” маросими ўтказилган. Бу маросим бир жойда аёллар, бир жойда эркаклар иштирокида ўтказилган: Суст хотин – султон хотин, Кўланкаси майдон хотин. Сув хотин – сувсиз хотин, Кўйлаклари бўз хотин. Ҳосиллар мўл бўлсин, сув хотин, Деҳқоннинг уйи тўлсин, сув хотин. Қазобнинг уйи куйсин, сув хотин, Сув хотин – сувсиз хотин. Юқорида келтирилган матнга ўхшаган кўшиқлар ёрдамида кичик ҳудудларда ёмғир чақириб лалми ерларда экилган буғдойларнинг униш ва ўсиши учун имкон яратишга уринилган. Ёзги маросимлардан бири “Чой момо” бўлган. “Чой момо” бемаҳал кўтарилган шамолни тўхтатиш мақсадида ўтказилган. Бу маросим Жанубий Қозоғистонда яшовчи ўзбеклар орасида ўтказилган. “Чой момо” маросимида матнли кўшиқ куйланади: маросимни, асосан, кекса аёллар бошлайди. Иккита кампир эски уст-бош кийиб, юзларига қорақуя суртиб, қўлларига ҳасса олиб, биттадан калтакни ёғоч от қилиб миниб, “Чой момо” кўшиғини айтишиб, қишлоқ кўчалари бўйлаб юришади. Уларнинг ортидан бошларига қизил шолча ёпинган бешта бўйи етган қизлар кўшиққа жўр бўлиб боришади. Улардан кейинда эса етти-саккиз ёшлардаги бола эшакка миниб олиб, хонадонлардан берилган хайр-садақаларни хуржунга солиб юради. Эшакда ўқлок, кели сопи ва супурги кўшиб боғланган бўлади. Шу тариқа иштирокчилар қишлоқдаги барча кўчаларни айланиб кўшиқ айтишади.

Кузги маросимларда шамол чақириш одати бор. Агар ёз фаслида етилган буғдойни ерга эгиб қўймасин учун шамол тўхтатилган бўлса, кузда донли экинларни шопириш учун шамол чақирилган: Ҳайдар, ота-онанг ўлибдир, Моли сенга қолибдир. Боланг сувга оқибдир, Шамолингни кўйвор. Бу тўртликдаги Ҳайдар Ҳазрати Алининг номларидан бири деб белгиланган. Мавсумий маросимлар халқ ҳаётининг таркибий қисмини ташкил қилиб, асрлар давомида ўзбекларда кўнгил очиш, табиатга умид билан қараш, яхшиликка интилиш ниятининг бадий ифодаси бўлиб келган. Халқ кўшиқлари, расм-русумлари, дostonлардан парчалар, аскиялар, халқ рақслари, амалий санъат намуналари намойиш этилади. Рамазон айтиб келдик эшигингизга, Худойим ўғил берсин бешигингизга. Рамазон ё рамазон, май рамазон, Муҳаммад умматига май рамазон. Маккада бир ёғоч бор, боши қора, Худойим ўғил берсин, қоши қора. Рамазон ё рамазон, май рамазон, Муҳаммад умматига май рамазон. Одатда, рамазон ойи рамазон ҳайити билан якунланган. Аммо йил давомида рамазон айтувчилар ҳам бўлган.